

Әбікей Арман Мұратұлы*

PhD, аға оқытушы, ҚМҚПУ, Алматы, Қазақстан

СҰЛТАНБЕК ҚОЖАНОВТЫҢ ҰЛТШЫЛДЫҚ ҰСТАНЫМЫ

Автор корреспондент: abikey.ar@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазақстанның және Орта Азияның көректі қайраткері – Сұлтанбек Қожановтың мемлекеттік және қоғамдық-саяси қызметінің тарихы баяндалады. Қайраткердің Қазақстан және Түркістан Республикаларында іске асырған білім-беру саласындағы реформасы, жер-су реформасы, ұлттық-территориялық межелеу сынды қоғамдық-саяси іс-шаралардың қазақ халқы үшін маңызы ашылады. Ұлттық мүддені ту еткен ұлт қайраткері Сұлтанбек Қожановтың тұлғалық бейнесі тәуелсіздік жылдары зерттеліп, сомдала түсуде. С.Қожановтың қоғамдық-саяси, мемлекеттік қызмет жолы шырғалаңды, бұлтарысты тұстарымен ерекшеленеді. Саяси мансабын ұлт-азаттық қозғалыс тұсында Мұстафа Шоқайдың көмекшісі ретінде бастап, Түркістан автономиясының қазақ тіліндегі баспасөз органы болған «Бірлік туы» газетінің редакторы қызметін атқарса, Түркістан мен Қазақстанда кеңестік билік орнағаннан кейінгі уақытта Түркістан Орталық Атқару Комитеті төрағасының орынбасары және төрағасы, ал Қазақстанда Өлкелік партия комитетінің Хатшысы (II-і) қызметін атқарады.

Кілттік сөздер: С.Қожанов, ұлтшылдық ұстаным, жер-су реформасы, межелеу, ағартушылық, дәуірталмасушылық, ҚАССР, ТАКСР.

Рухани жаңғыру үдерістері жағдайында Қазақстан қоғамында ұлттық құндылықтар аса маңызды басымдыққа ие болуда. «Ұлы Даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақалада көтерілген тұлғатану мәселесі, қазіргі кезеңдегі қазақстандық қоғамның сапалы дамуының маңызды тетігі ретінде анықталып отыр. Осы орайда көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, педагог, білім беру ісінің ұйымдастырушысы, публицист, көсемсөзші Сұлтанбек Қожанұлы Қожановтың қоғамдық-саяси қызметінің өнегелі тәжірибесі мен өмірі өз халқына адал қызмет етудің жарқын мысалы болуына лайық тұлға ретінде қарастырылуда.

Қазақстан мен Орта Азияның айтулы қайраткері кеңестік кезең идеологиясының тиым салуына байланысты С.Қожанов, таптық танымның шеңберіне симамай, кеңестік тарихта аты аталмады. Өзінің ұлттық ұстанымы үшін құрбан болған С.Қожановтың қызметі коммунистік партия идеологиясында арагидік орын алатын теріс бағыттың, кері кетудің мысалы ретінде ұсынылып, ал оның есімі «ұлтшыл», «уклонист», «алашшыл» деген айдардың баламасына айналды. Ұлттық мүддені ту еткен ұлт қайраткері Сұлтанбек Қожановтың тұлғалық бейнесі тәуелсіздік жылдары зерттеліп, сомдала түсуде. Тұлғаның толық бейнесін айқындау барысындағы зерттеулердің қатары артқан сайын, кеңестік билік «ұлтшыл» деп берген бағаның дұрыстығына көз жеткізе түсеміз. Бірақ, бұл кеңестік режим жағдайында айып болса, тәуелсіздік жағдайында керісінше әділ баға. Себебі, ХХ ғ. басындағы ұлтшылдық ұстаным тек қазақтарға тән құбылыс емес, бұл батыс отаршылдығына қарсы көтерілген қытай, үнді, түрік елдерінде орын алған әлемдік құбылыстың көрінісі еді. Демек, орыс отаршылдығына қарсы көтерілген, Алаш қозғалысынан бастау алатын қазақ ұлтшылдығы – әлемдік даму үрдісі арнасында болғандығының көрінісі. Большевиктер ұлттық облыстардағы, республикалардағы ұлттың заңды, табиғи сұранысынан туындаған ұлтшылдыққа, жақсы мағынадағы ұлтшылдыққа, теріс мағына беріп, ұлт-азаттық күресті тұншықтырудың құралына айналдырды.

Алаш көсемдері күн тәртібіне қойған ұлттық мәселелерді кеңестік билік жағдайында іске асыруға талпынған С.Қожанов сынды қайраткерлерге «ұлтшыл», «уклонист», «алашшыл» деп танылған айып, шынтуайтына келгенде – қара басының қамын ойлап, конформистік дертке шалдықпаған, орталықтың саясатын, бұйрықтарын

жергілікті жағдайға бейімдеп, ұлттық қажеттіліктерді, ұлттың жерін, тілін, сауатын мәселе ретінде батыл қойып, осы үшін күреске түсіп, оны іске асыра алған, алаш қайраткерлеріне қамқор бола білген қайраткерлерді анықтады. Қайраткердің бүкіл қоғамдық-саяси қызметінің мазмұны осы аталған ұлтшылдық ұстанымының критерийлерінен тұратынын, ол туралы жазылған естеліктер мен мұрағат деректерінен көреміз.

С.Қожановтың қоғамдық-саяси, мемлекеттік қызмет жолы шырғалаңды, бұлтарысты тұстарымен ерекшеленеді. Ерекшелігі сол, ол екі лагерьде де яғни, ұлт-азаттық қозғалыс жағында және большевик билігі орнағаннан кейін кеңестік үкіметте белсенді позициясымен танылды. Саяси мансабын ұлт-азаттық қозғалыс тұсында Мұстафа Шоқайдың көмекшісі ретінде бастап, Түркістан автономиясының қазақ тіліндегі баспасөз органы болған «Бірлік туы» газетінің редакторы қызметін атқарса, Түркістан мен Қазақстанда кеңестік билік орнағаннан кейінгі уақытта Түркістан Орталық Атқару Комитеті төрағасының орынбасары және төрағасы, ал Қазақстанда Өлкелік партия комитетінің Хатшысы (II-і) қызметін атқарады. Кеңестік билік жүйесінде оның ұлтшылдық ұстанымы жер-су реформасында, ағартушылық саласында, Орта Азиядағы межелеу кезінде, астананы Орынбордан Қызылордаға көшіру барысында барынша көрініс алды. Қайраткердің осы шараларды іске асыру тарихына қысқаша тоқталайық.

Алаш қозғалысының көтерген басты мәселелері жер қатынастарын реттеу мен халық арасындағы ағартушылық жүргізуді кешегі ұлттық қозғалыстың белсенді мүшесі болған С.Қожанов, Түркістан үкіметіндегі қызметінде сабақтастыра алып, кеңестік құрылыс аясында барынша іске асыруға тырысады. Өлке халықтарының оның ішінде қазақтардың әлеуметтік жағдайын көтеру үшін ең алдымен ширығып тұрған - жер мәселесін шешу керек еді.

Қазақтардың жерсіздену деңгейі Түркістандағы өзге халықтарға қарағанда ұлттық сипат алуы, осы мәселені шешуде өкіметтегі өзге ұлт коммунистеріне қарағанда қазақ қайраткерлерінің айрықша белсенділік танытуынан көрінді. Түркістандағы 1921-1922 жж. жер-су реформасы кезінде және 1925 ж. Қазақстандағы жер қатынастарын реттеуде С.Қожанов аса жігерлілік танытады. Мысалы, С.Қожановтың Жетісудағы жер-су реформасын басқару барысында оған орыс шаруаларынан арыздардың көптеп түсе бастауына байланысты БК(б)П ОК-ті Орта Азия бюросының және ОК-ің мүшесі Рудзутақтың 3 рет С.Қожановтың комиссиясын Жетісудан шақырып алу жеделхаттарына мойынсұнбай, ол түрлі сұлтаулар келтіріп, реформаны тоқтатпайды. Соңында БК(б)П ОК-ті Орта Азия бюросы Сталиннің көмегіне жүгініп, С.Қожановты Жетісудағы реформаны тоқтатып, Мәскеуге есеп беру үшін шақыртады [1,1 п.]. Қазақтардың жерге құқықтарын қалпына келтіру ұмтылыстары С.Қожановтың Қазақстандағы қызметінде де жалғасады.

V Бүкілқазақ Кеңестер съезінде қызу пікірталастың тақырыбы болған және осы съезд шешімімен бекітілген Қазақ ОАК 1925 ж. 11 сәуіріндегі қабылданған қаулысы Қазақстанға орыс шаруаларының толастамай отырған қоныс аударушылығымен күрес барысында қабылданған қатаң шаралардың мысалы болды. Осы қаулымен Қазақстан аумағына сырттан қоныс аудару және өз ішінде қоныс аударуға көшпенді және жартылай көшпенді халықтың жерге орналастырып болмайынша тиым салынатындығы және қаулыға сәйкес заңсыз деп табылған келімсектерді Қазақстан аумағынан көшіру немесе олардан жер пайдаланғандығы үшін арендалық төлем алу туралы шешімдері қарастырылды [2,7 п.].

С.Қожановтың жергілікті өлке халықтарының жерге деген құқықтарын қалпына келтіру әрекеттерімен бірге, өлкедегі сауаттандыру ісіне де басшылық жасайды. Бастапқыда партия қатарында жоқ С.Қожанов, ұлттық қозғалыстың негізгі мүдделерінің бірі – халық арасындағы сауаттандыру ісін, кеңестік билік жағдайында құрылып жатқан білім беру саласының төменгі құрылымдарында іске асыруға 1918-1920 жж. аралығында

атсалысып, екі-үш жыл тәжірибе жинақтап, мәселенің кемшін тартып тұрған тұстарына қаныққан еді. С.Қожановтың 1921 ж. Халық ағарту комиссары етіп тағайындалуы Түркістан білім беру жүйесінің тарихында ең бір сындарлы кезеңіне тұспа-тұс келуімен және сол уақыт талабына сай оның басшылығымен жүргізген реформаларымен ерекшеленді.

Халық ағарту комиссариатының білім беру ісін ұйымдастырудағы күрделі мәселенің бірі – қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарының дәстүрін қалыптастыру еді. Бұл арнада қажетті шаралар 1920 ж. қолға алынғанымен, қарқынды қарекеттер 1921 ж. Түркістан Республикасының Халық ағарту комиссариаты жанынан құрылған Қазақ Ғылым Комиссиясының аясында үдей түседі. Атап өтерлігі қазақ ғылым комиссиясы құрамының мәдени әлеуеті басқа ұлт комиссияларына қарағанда біршама озық жағдайда еді. Қазақ халқының мәдени мұқтаждықтарын жан-тәнімен сезіне білетін бірқатар еуропалық білім алған Алаш қайраткерлерінің жұмысқа тартылып, қызу араласуы комиссия жұмысын едәуір жеңілдетті. Әсіресе, Қазақ Ғылыми комиссиясының басшылығына дарынды, аса білгір қазақ оқымыстысы Халел Досмұхамедов келгеннен кейін, комиссия жұмысы жүйелі жүріп, қарқындай түсті. Ол Қазақ Ғылыми комиссиясының төңірегіне қажетті қызметкерлерді топтастыра алды [3,с. 14]. Қазақ ғылым комиссиясы өзінің жұмысы барысында негізгі күшін оқу әдебиетін жазып дайындауға жұмылдырды. Осы мәселелерді талқылауға мұғалімдер мен шығармашылыққа жақын адамдар тартылды. Олардың қатысуымен ғылыми терминологиялар мен орфография мәселелері қарастырылды. Сонымен, 1921 жылы Қазақ ғылыми комиссиясы Мемлекеттік баспаға шығаруға жиырмаға жуық оқу кітаптары мен оқу құралдарын берді. Солардың арасында С.Қожановтың Арифметика (1 бөлім) атты оқулығы да болды [3,с. 15]. Жалпы, 1922 ж. өзінде Түркістандық мемлекеттік баспа 622 кітап пен брошюралар шығарса, оның 36,7% қазақ тілінде болғандығы Қазақ Ғылым Комиссиясының айтарлықтай нәтижеге қол жеткізгенін көрсетеді [4,с. 207].

Жоғарыдағы деректер көрсеткендей С.Қожанов бастаған Ағарту комиссариатының алаш қайраткерлерін қолдауы, олардың шығармашылығына жағдай жасауы секілді қарекеттері кеңестік тарихта жеке құбылыс ретінде орын алғандығы белгілі. Кеңес өкіметіне қарсы болған кешегі буржуазиялық интеллигенция өкілдерін, кеңестік қоғам құру ісіне жұмылдыру Түркістан Республикасынан бұрын, Ресейде, Украинада белең алып, онда ол – «дәуіралмасушылық» (сменовеховство- А.Ә.) - деген атпен танымал болды. Дәуіралмасушылық алғашында орыс эмиграциясы арасында пайда болып, кейіннен РСФСР мен Украинада ағымға айналды.

Дәуіралмасушылық құбылысы өкілдерінің ойынша, большевиктердің билігі қайта түледі, олар көтерген интернационалдық ұран көзбояушылық қана, большевиктер шын мәнінде орыс халқының ұлттық мүддесінің пайдасына әрекет етуде, оған дәлел, ел экономикасының коммунизм ауылынан алыс «жаңа экономикалық саясатқа» көшуі, бұл большевиктер идеологиясының ұлттық-буржуазиялық бағытта дами бастауының көрінісі деген тұжырымға келген болатын. Олар ендігі кезекте эмиграциядағы интеллигенция мен ондағы әскери кадрларды Кеңестік Ресеймен бітімгершілікке келуге, олармен бірігіп әрекет етуге шақырды. Ресейдегі ресми билік дәуіралмасушылық идеологиясына оң қабақ танытты. Себебі, большевик басшылары дәуіралмасушылықтың өкілдері шет елде кеңестік билікке деген оң көзқарас туғыза отырып, белгілі бір дәрежеде ата жұртындағы жетістіктерді насихаттайды деп, дәуіралмасушылықтың саяси жағынан келетін пайданы көздеді. Дәуіралмасушылық ағымы эмиграциядағы көптеген танымал тұлғалардың Кеңестік Ресейге оралуына ықпал етті. Олардың қатарында Алексей Толстой, С. Прокофьев, М. Цветаева, М. Горький, А. Куприндер болды [5,с. 165]. Осы аталған тұлғалардың кейіннен орыс әдебиетінің қарқынды дамып, өркендеуіне сүбелі үлес қосқандары да белгілі.

Ал осы дәуіралмасушылық құбылысының Түркістан мен Қазақстанда орын

алуының алғышарттары Ресейдегідей болмағанымен ұқсас тетіктерімен жалпы көрініс алды. Сұлтанбек Қожанов Түркістан ОАК төрағасының орынбасары қызметінде жүргенде алашордалықтар А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Х.Болғанбаев, М.Есполов, Х.Досмұхамедов, И.Тоқтыбаев, С.Өтегенов, Ж.Аймауытовтарға өзге қазақ коммунистері секілді шүйлікпей, керісінше оларға пана болып, қолынан келген көмегін аяған жоқ. Қазақ қоғамына оқымысты, зиялы тұлғалардың ауадай қажеттігін түсініп, оларға мейлінше қамқорлық жасап отырды.

Дәуіралмасушылық құбылысының Түркістан мен Қазақстан жағдайында осындай көріністері орын алды және оның бірден-бір қолдаушысы және батыл іске асырушысы С.Қожановтың болғанын оның замандасы, жазушы С.Мұқанов жазып қалдырған естеліктерден көреміз. Әрине, кеңестік жазушы С.Мұқанов Сұлтанбектің қоғамдық-саяси қызметіне тәнті болып емес, сынап жазған еді. Ол Қожановтың дәуіралмасушылықты Түркістан Республикасында іске асыру қарекетінің барысын өзінің «Өмір мектебі» атты еңбегінде былай деп суреттейді: «Менің Сұлтанбек Қожанов туралы бұған дейін білетіндерім: 1. Совет өкіметіне қарсы өлең-жыр жазудан тынбай келе жатқан алашордашыл ақын – Мағжан Жұмабаевтың Қазақстанда бастыра алмаған өлең, поэмаларын 1923 жылы Ташкент қаласында бастырды да, өзі кіріспе сөз жазып, Мағжанды аспанға шығара мақтады; 2. «Алаш» лидері Ахмет Байтұрсыновтың 1923 жылдың күзінде Орынборда құлаған 50 жылдық юбилейін Ташкентте өткізіп, Түркістан республикасының басқарушы газеті – «Ақ жолда» Байтұрсыновты мақтаған мақалалар бастырды, портретін жариялады; 3. Түркістан Республикасын Қожанов басқарған кезде (1922-25 жылдары) Алашорда партиясының лидерлері: Халел Досмұхаметов, Хайретдин Болғанбаев, Мырзағали Есполов, Жүсіпбек Аймауытов, тағы басқалар Ташкент қаласынан пана тапты да, ондағы «Ақ жол» газеті мен «Шолпан» және «Сана» журналдарына ұлтшылдық бағытта, кейде Совет өкіметіне ашық қарсы шыққан бағытта жазған шығармаларын жариялап тұрды» [6,124-125 б.].

Қазақ қоғамының әдебиет майданындағы қоғамдық ой-пікірдің шикілігінен, ондағы үстем болған жалаң таптық көзқарастың әсерінен әдебиетшілердің және үкімет құрамындағы жергілікті большевиктердің арасында жоғарыдағыдай пікір қалыптасқан болатын. Мұндай жағдай дәуіралмасушылық құбылысының Қазақстанда күрделі, қарама-қайшылыққа толы жағдайда жүргендігін түсіндіреді. Әйтпесе, Қазақстан үкіметіндегі өзге ұлт большевиктерінің тарапынан, одан қалды Мәскеудегі билік тарапынан да бұрынғы интеллигенцияны ағарту ісіне тарту жөнінде ұсыныстар болмай қалған жоқ. Мысалы, Қазақстанның Халық Комиссарлар Кеңестерінің төрағасы Радус-Зенкович 1920 ж. I партия конференциясында қазақ интеллигенттерін ағарту ісіне тарту жөнінде айта келе: «... Бөкейхановқа қатысты айтар болсақ, ол қазақ өлкесінің аса білгірі. Оны ұқыпты пайдалана білуіміз қажет. ... Біз қазақ интеллигенттерін сауатсыздықпен күресуге бұдан бұрын Бүкілқазақ съезінде де шақырған болатынбыз. Біз барлық сауатты қазақтарды есепке ала отырып, оларды ағарту ісіне пайдалануды жөн көргенбіз» [7,95-96 б.] – деген.

Ал 1923 ж. маусымында РКП(б) ОК ұлттық саясат жөнінде өткен кеңесте бұрынғы ұлттық интеллигенцияны ағарту ісіне тарту жөнінде Сталиннің өзі бірнеше рет мәлімдеген. Оның бірінде ол шығыс республикалардағы кеңестік органдарға барлық ұлттық интеллигенция өкілдерін «тіпті бұрынғы октябристерге дейін» жұмысқа қабылдауға кеңес берсе [8,с. 192], келесіде «Шығыс республикалар мен облыстарда интеллигенттер, ой қабілеті жоғары адамдар, тіпті жалпы сауаттылардың аздығы сонша, олар саусақпен санарлықтай. Бұдан кейін оларды қалай бағаламайсың?» [8,с. 318] – деген. Ал нақты Қазақ республикасының басшыларына қатысты ол: «Қазақ республикасын қазақтарсыз басқару мүмкін емес. Сіздер өздеріңізде бар адамдарыңызды қайта үйретіп, көндірулеріңіз керек. Олардан артық адамдарды таба алмайсыздар. Сондықтан сіздер өздеріңізде бар қазақ элитасына қарсылық көрсетуге құқықтарыңыз жоқ» [8,с. 318-319], - деп жұмыстарына бағыт берген. Өкінішке орай, жоғарыда

келтірілген мұрағат деректерінің дені, ұлт-азаттық Алаш қозғалысының өкілдерін, мемлекеттік құрылысқа жұмылдырмаған, ағарту саласына сыйғызбаған, арыз, құпия хатты боратқан, орысы емес, басқасы емес өзіміздің қазақ коммунистері болды. Алаш қайраткерлері Орынборы бар үлкен Қазақстаннан орын таппай, Түркістаннан, Ташкенттен пана тапты.

С.Қожановтың Түркістан Республикасының Ағарту Комиссариатын басқарған жылдары елді сауаттандыру жұмысын жолға қою қаншалықты қиын болғанымен комиссариат нәтижелі межелерге жете білді. Ағарту саласындағы С.Қожановтың басты жетістіктерінің бірі, сол кезеңдегі ұлттық интеллигенцияға деген белең алған теріс пиғылға елірмей, оларды Ресей мен Украинада орын алған дәуіралмасушылық құбылысы аясында ағарту саласына топтастырып, ұлттық бағыттағы игілікті істерге жұмылдыра алуында болды.

1924-1925 жылдары Орта Азия республикаларында жүргізілген Ұлттық-мемлекеттік межелеу тұсында, қазақтың жерін түгендеуде С.Қожанов ерекше белсенділік танытады. Қазақ халқы үшін бұл ерекше кезең болды. Себебі, осы Ұлттық-мемлекеттік межелеу нәтижесінде Түркістан Республикасының қазақ облыстары (Сырдария, Жетісу) қазаққа қайтарылып, бөлшектенген қазақ жері қайта біріктірілді. Әрине, қазақтың оңтүстік облыстарын межелеу кезінде өзбектер жағын қостаған орталықпен тартыс оңайға түскен жоқ. Межелеу кезінде қазақ-өзбек шегарасын белгілеу ең күрделі мәселелердің бірі болды. Әсіресе, бұл Сырдария облысының Ташкент қаласы мен уезіне қатысты болды. Қазақ комиссиясы Ташкент қаласын өзінің астанасы етіп, уездің басым бөлігін қазақ жеріне қосу ұсынысы заңды, әділ тілек ретінде қарастырса, өзбек жағы да Ташкент қаласына және уезіне өздерінің құқықтарының басымдығын алға тартып, орталыққа қарсы ұсыныспен жүгінді.

Ташкент қаласы Сырдария облысының қазақтары үшін аса маңызды орталық еді. Ол мұндағы көшпелі қазақтың мал шаруашылығының, отырықшылыққа өткен қазақтың егін шаруашылығының экономикасы шоғырланған және сол өңір қазақтарының білім ордасына айналған орталығы еді. С.Қожанов бастаған қазақ комиссиясы Ташкент қаласы айнала қоныстанған қазақтың шаруашылығына, экономикасына маңыздылығын, Ташкент қаласының тарихи тұрғыда қазақ қаласы болғандығын, қала, уезд қазақтарының жалпы санын статистикалық мәліметтерге сүйеніп, қазақтардың Ташкент пен Ташкент уезін құраушы негізгі халық екендігін жан-жақты дәлелдер келтіргенімен Ташкент қаласы өзбектер жағына қалдырылды.

Ташкент үшін күрес жайында С.Қожанов: «Біз аса қажырлы ғана болған жоқпыз, біз дәрекі де болдық, бірақ Ташкентті ұстап тұра алмадық» деп өкінішін білдіреді. 29 болысы бар Ташкент уезінің қазақ болыстықтары үшін күресте де Орталық өзбек жағына іш тартып отырды. 29 болыстың 9 ғана Қазақ Республикасының еншісіне қалдырды. Қазақ комиссиясы қазақтары көп болған Ниязбек, Болат, Зеңгіата, Шыназ болыстарын өз қарамағында қалдыруға тырысты. Егер алдыңғы үшеуінің қай республикаға өтетіні уақытша кейінге қалдырылса, территориялық комиссияның Шыназ болысын Қазақстанға беру туралы шешімі бола тұра, өзбек жағы өз қарамағында қалдыруына қол жеткізеді. С.Қожанов РК(б)П ОК Орта Азия бюросының Аумақтық комиссиясы тарапынан жіберілген әділетсіздікті айыптап, комиссияның бұл шешіміне қатысты өзінің жеке пікірінде қалатынын білдірді [9,68 п.].

Қазақтардың егіншілікке жаппай көшкен суармалы ауданы – Мырзашөл уезін межелеуде қазақ жағының құқықтары ескерусіз қалды. Мұнда Иржар, Дальверзин, Славянская, Крестьянская, Сырдария, Беговат, Сават, Жетісай, Хават барлығы 9 болыс болды. Осылардың оңтүстіктегі өзбегі көп 3 болыстан басқасы қазақтарға өтетіндігі жөнінде комиссияның келісімі де болған. Алайда нәтижесінде қазақтарға Мырзашөл уезінің бір болысы ғана берілетін болып, уездің басым бөлігі өзбектер пайдасына шешілді. Қазақтар жағының Мырзашөл уезінің қандай болыстары Қазақстанға өтуі керектігі жөніндегі жан-жақты дәлелдерін ескермей, аталған уездің 1 болысынан өзгесі

түгелдей Өзбекстанға өтіп кетеді. Бұған С.Қожанов келіспейтінін және өзінің жеке пікірде қалатынын білдіреді. Өзінің жеке пікірінде ол РК(б)П ОК-нің Орта Азия бюросы бұл мәселеге бір жақты келіп, шешім қабылдағандығына дәлелдер келтіреді.

Түркістан АКСР-де 1924 ж. межелеу науқаны тұсында С.Қожанов Орта Азияны ұлттық республикаларға межелемей, керісінше оларды біріктіріп Ортаазиялық федерациясын құруды, құрылатын федерацияға Қазақ АКСР-ін де қосуды ұсынады. Ол осы мәселе жөніндегі ойларын «Ақ жол» газетінің беттерінде жариялайды. С.Қожанов федерациядан түркі халықтарының бірлігінен келіп туындайтын оның экономикалық бағытының мүмкіндіктеріне бас назар аударады. Ортаазиялық федерация құрудағы артықшылықтың бірін, оның аумақтық факторынан көруге болады. Себебі, қазақ халқы бөлінгелі жатқан Орта Азия аумағында тым шашыраңқы орналасқан. Өзбекпен арадағы өтетін шеғара маңында қалып бара жатқан қазақтарды есептемегенде, өзбек жерін оңтүстікке қарай терең бойлап мекен еткен қазақтардың болашақ тағдыры күңгірт болды. Әсіресе, Бұқар маңындағы қазақтар үлкен қауым (260 000) құраған.

Ортаазиялық федерация құрудың қазақ үшін келесі артықшылығы, болашақта, оқшаулануға бет алған республикалардағы қазақтарға ассимиляцияға түсу қаупінің алдын алу шарасы болды. С.Қожанов «Еңбек жұртшылығы бәрін жеңеді» [10] деген мақаласында қазақтар күнін көру үшін және өзбектердің бопсалауы арқылы өзбек ұлты болуға азғырушылық кең өріс алғанын жазады. Өзбектер арасындағы өзге халықтардың ассимиляцияға ұшыраудың жарқын көрінісі, Ташкент маңайындағы «құрамалар» тағдыры шешілгенде айқын көрінді. Ташкент үшін қазақ-өзбек теке-тіресінде «құрамалардың» тегі таразы басында тұрды. Құрамалардың тегінен құр қалуы, өзбектердің жасанды саясатынан туындағаны белгілі. Әйтпесе, құрамалардың өзбекке қарағанда қазақ қауымына бір табан жақын екендігін Сұлтанбек те газет беттерінде дәлелдеп баққан [11]. Осыған байланысты Сұлтанбекке «түркі тайпалары бірыңғай түркі тілдес халықты құрайды», оны «жасанды түрде айыруға болмайды» [12, с. 27-28] деген сөздері үшін «пантүркішіл» деген айдар тағылды.

Ортаазиялық федерацияға қолдау көрсеткендердің ішінде Орта Азиялық экономикалық Кеңестің төрағасы М.А.Паскуцкий де болды. Бұны жаппай бөлінушілікке бой алдырмаған, түркістандық емес өзге ұлт өкілінің, өлкенің ахуалына өзгеден тәуелсіз, бірден-бір дұрыс шешім, тиімді экономикалық-саяси бағыт ұсынған маманның ұсынысы деп түсінген жөн.

Орта Азия республикаларын межелеу жөніндегі Территориялық Комиссияның 1924 ж. 17 тамыздағы пленумында да, одан кейін Түркістан республикасының басшы ұйымдарының сол жылдың 14 қыркүйегінде болған біріккен Пленумында да Сұлтанбектің Орта Азия Федерациясы туралы ұсынысына тойтарыс берілді [13, 319 б.]. Партия жиындарында пәрменді пікірлер орын алғанын ескере келе РК(б)П ОК Орта Азия Бюросының пікірін білдірген ТКП ОК хатшысы И.Варейкис: «Қазір бәрінің көңіл-күйі бірігуге емес, бөлінуге бейім тұр», [13, 319 б.] деп мәлімдеуіне тура келген.

«Межелеу» көбінесе ғасырлар бойы қатталып, қалыптасқан экономикалық және туыстық байланыстардың жігін ажыратып, жанды жерлерді жырып өтті. Әлім-сақтан бері этникалық, экономикалық және территориялық біртұтас өмір сүріп келген аймақ бөлшектеніп, бірнеше республикалардың құрамына еншіленді. Сөйтіп, Ферғана даласы Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан арасында бөліске түссе, Шаш жазирасы Өзбекстан мен Қазақстан құрамына, ал мыңжылдық біртұтас дәстүрлі тарихы бар Мауренахр шығыс және оңтүстік-шығыс Түркменстан мен Өзбекстанға және батыс Тәжікстанға телінді [14, с. 61-67].

С.Қожановтың қоғамдық-саяси қызметіндегі ұлтшылдық ұстанымы мемлекетшілдік ұстанымына ұласқан кезеңінің жарқын көрінісі, астананы Орынбордан Ақмешітке көшірген кезінде орын алды. Сол кезеңдегі яғни, 1920 жылдардың бірінші жартысында Қазақстан халқының басым бөлігін құрап отырған ауылдық жерлердегі қазақтар үшін, патшалық кезеңдегі жағдай сақталып отырды. Төңкеріс болғалы бері

қазағы жоқ Орынбордағы жаңа үкіметтің жарылқауынан сырт қалып отырған қазаққа жақындау үшін және 1924 жылғы Орта Азиядағы ұлттық-аумақтық межелеуден соң, Қазақстан үкіметінің астананы орталыққа, қазақ арасына көшіруі, ұлттық мемлекет жасаудағы жасампаз шаралардың бірі еді. Осыған байланысты кеңестік Қазақстанның ІІ Хатшысы С.Қожанов, бірінші кезекте бейтарап жатқан қазақ ауылын көштен қалмай, өзгерістер алып келген қоғам өміріне белсенді араласуы мақсатында, Қазақстанның астанасы Орынбордан қазақ жеріне ішкерілей көшіру міндеттерін келесідей тұжырымдайды: «Қазақ Республикасының орталығын жаңа астанаға көшіру арқылы біз ұлттық мемлекеттілік үшін күрестің аяқталғандығын айшықтаймыз. Ұлттық мемлекет баяғыда жарияланып қойса да, біз үнемі сол үшін күрестік. Ұлттық республика үшін күрестің аяқталуы – бұл сол ұлттық республиканы құрудың бастамасы [15, 48 п.] деп, С.Қожанов кеңестік Қазақстанның бас қаласын таңдауда: Қазақстан кіндігі қазақ ішінде болу керек, ол қатынасқа ыңғайлы, байланысы бар орталық жерде болу керек деген критерийлер ұсынып, аты аталып жүрген Ақмешіт қаласын осы талаптарға жауап беретіндігі, бас қала болуға лайық екендігін мәлімдейді.

Сөйтіп, 1921 жылдан бері айтыла бастап, сөзбұйдаға салынып келген астананы көшіру мәселесі тікелей С.Қожановтың араласуымен шұғыл түрде қазақ ортасындағы Ақмешітке 1925 жылдың сәуір айында көшіріліп, осы кезге дейін революциялық өзгерістерден оқшау тұрған қазақ қоғамын жандандыруға серпін беретін мүмкіндік қалыптастырды. Осы 1925 ж. сәуір айының 15-де жаңа астана Ақмешітке Жетісу, Сырдария облыстарының және Қарақалпақ автономиялық облысы Түркістан Республикасынан бөлініп, Қазақстанға қосылғаннан кейінгі біріккен, алғашқы рет біртұтас жағдайдағы Қазақстанның V Кеңестер съезі өтеді. Біртұтас Қазақстан жағдайында Бүкілқазақтық V Кеңестер съезінде қабылданған қаулылардың дені ұлттық саясатты күшейту бағытында мазмұн алды.

Қазақстанның V Кеңестер съезінде Қазақстанның ІІ-ші Хатшысы С.Қожанов осы жайлы былай дейді: «Город Ак-Мечеть до завоевания царским правительством назывался Ак-Мечетью. При царской власти он был переименован в честь графа Перовского в город Перовск. К началу революции ему опять дали старое название Ак-Мечеть. Как бы он не назывался раньше, он был заброшенным городком. 5 Съезд Советов мы считаем переломным в жизни Казакской республики, этот съезд мы называем первым Съездом. Увеличивает значение этого Съезда и то, что Съезд происходит в новом центре Казакской республики.

Я предлагаю, в связи с переменной значения этого города, переменить и его название в чисто казакское. Раньше существовали центры ханских образований, как например – Ак-Орда, знаменитый хан назвал свой центр – Кок Орда, значит синяя, а мы свой центр можем назвать красным центром – Кызыл Орда. Я предлагаю центр Ак-Мечеть (Перовск) назвать отныне – Кызыл-Орда». С.Қожановтың бұл ұсынысы съезд бірауыздан қабылдап, 1925 ж. сәуір айынан бастап Қазақ АКСР-ің жаңа астанасы Қызылорда деп атала бастайды.

С.Қожановтың Қазақстандағы бір жылға толар-толмас қоғамдық-саяси қызметіндегі басты назарға алған мәселесі – ол Қазақ Кеңестік Республикасына ұлттық реңк беру еді. Оның осы бағыттағы талпынысы Бүкілқазақтық V кеңестер съезінде барынша көрініс алып, оның қоғамдық-саяси қызметінің шырқау шегі ретінде айшықталды. Бұл съезд солтүстігі мен оңтүстігі қосылған, алғаш рет біртұтас Қазақстан жағдайында өткендігін де атап өткен жөн. Осы съезде қазақ халқының шешімін таппай отырған оқу-ағарту, жерге орналастыру және шаруашылық салаларындағы қордаланған мәселелер бойынша қаулылар қабылданып, қазақ ортасына көшірілген астананы «Қызыл-Орда» атап, Қырғыз автономиясы құрылғалы бері бұрмаланып келген халық атауын өзгертуге батылы жетпей жүрген, қырғыз (қазақ) билігі осы жиында әділдікті қалпына келтіруге тарихи мүмкіндік алды. Съезд патшалық Ресей таңған «қырғыз» атауын сызып тастап, өзіндік «қазақ» атауын ресми бекітті. Сондықтан да С.Қожановтың

басшылығымен өткен Бүкілқазақтық V Кеңестер съезі, Кеңестік Қазақстан тарихындағы қазақ халқының ұлттық мұраттары барынша қолдау тапқан құрылтай съезі ретінде есте қалары сөзсіз.

С.Қожанов қоғамдық-саяси, мемлекеттік қызметінің өне бойында, әр кезде ұлтқа қызмет ету ұстанымын, ұлтшылдық ұстанымын басшылыққа алғандығын көреміз. Түркістан, Қазақстан Республикаларында қазақ мүдделері еленбей, ғасырлар бойы қордаланып қалған мәселелерді шешуде батылдық танытқан бірден-бір қайраткер ретінде танимыз. Қайраткер мемлекеттік құрылыс ісіне жасампаз, іскер, жігерлі, ұлтшыл қызметкерлерді тарта біліп, білім беру мен мәдениет саласын жандандыруда, сүргінге ұшыраған алаш қайраткерлеріне қызмет ұсынуға қаймықпағанын да көреміз. Оның қиын-қыстау заманында халыққа сіңірген ерен еңбегі арқылы ел жадында сақталған асыл бейнесі – тарихымыздағы ұлтқа қызмет етудің жарқын үлгісін құраған ұлы тұлғалар қатарынан орын табатынына сенімдіміз.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР ПМ. 811 қор, 24 тізбе, 243 іс.
2. ҚРОММ. 196 қор, 1 тізбе, 195 іс.
3. Государственный Ученый Совет. Отдельный оттиск // Журнал «Наука и просвещение». Ташкент, 1922. №2. С. 14-17.
4. Захарова И.В. Этнографические работы в Казахстане в 1920-1950-х годах // ЦГА РУ. Ф. 2868. Оп. 1. Д. 2. Л. 207.
5. Агурский М. Идеология национал-большевизма. Москва, Алгоритм, 2003. 178 с.
6. Мұқанов С. Өмір мектебі. Есею жылдары. Алматы, Жазушы, 1970. кітап 3. 457 б.
7. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Алматы, Ел-шежіре, 2007. Кітап 1, Т.3. 304 б.
8. Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923-1939//Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б.Н.Ельцина», 2011, 855 с.
9. ҚРОММ. 625 қор, 1 тізбе, 3 іс.
10. Қожанов С. Еңбек жұртшылығы бәрін жеңеді // Ақжол. 1924, тамыз-8.
11. Қожанов С. Мұны анықтау керек // Ақжол. 1924, шілде-21.
12. Қыдыралина Ж.У. Нация и история. Астана, Елорда, 2009, 304 с.
13. Шәріп А. Сұлтанбек Қожанұлы. Шығармалары. Алматы, «Арыс» баспасы, 2009. 352 б.
14. Абазов Р.Ф. Исламское возрождение в центральноазиатских новых независимых государствах // Полис. 1995. № 3. С.61-67. 15 ҚР ПМ. 141 қор, 1 тізбе, 15 іс.

Аннотация: В статье рассказывается об истории государственной и общественно – политической деятельности выдающегося деятеля Казахстана и Средней Азии – Султанбека Ходжанова. Раскрывается значимость для казахского народа общественно-политических мероприятий, проводимых С.Ходжановым в республиках Казахстан и Туркестан, таких как реформа в сфере образования, земельно-водная реформа, национально-территориальное размежевание. Национальные идеи и принципы общественного деятеля С.Кожанова начались исследоваться в годы независимости. Это социально-политическая и государственные интересы С.Кожанова. Политическая карьера начинается в качестве помощника Мустафе Шокай в национально-освободительном движении. Работа в качестве редактора газеты органа прессы Туркестанской автономии на казахском языке «Бірлік туы». После установления Советской власти в Туркестане и Казахстане он занимал должность заместителя председателя Туркестанского центрального исполнительного комитета, а также II-го секретаря обкома партии в Казахстане.

Abstract: The article tells about the history of state and socio – political activity of a prominent figure of Kazakhstan and Central Asia - Sultanbek Khodzhonov. The importance for the Kazakh people of social and political events held by S. Khodzhonov in the Republic of Kazakhstan and Turkestan Republic, such as reform in the field of education, land reform, national and territorial division is revealed. The national ideas and principles of the public figure S. Kozhanov began to be explored in the

years of independence. These are socio-political and state interests of S. Kozhanov. Political career begins as an assistant to Mustafa Shokai in the national liberation movement. Work as an editor of the newspaper of the press organ of the Turkestan autonomy in the Kazakh language “Birlik Tuy”. After the establishment of Soviet power in Turkestan and Kazakhstan, he served as deputy chairman of the Turkestan Central Executive Committee, as well as the 2nd secretary of the regional party committee in Kazakhstan.